

VIRTUALITY IN RELIGIOUS AND SCIENTIFIC COGNITION: A COMPARATIVE ANALYSIS

Husan Hamroqulovich Muhammadiyev

Senior Lecturer

Samarkand Branch of Tashkent University of Information Technologies

husanmuhammadiyev0@gmail.com

Samarkand, Uzbekiston

ABOUT ARTICLE

Key words: Virtuality, religious cognition, scientific cognition, comparative analysis, epistemology, ontology, digital thinking, simulation, transcendence.

Received: 11.02.26

Accepted: 12.02.26

Published: 13.02.26

Abstract: This article presents a comparative philosophical and methodological analysis of the phenomenon of virtuality in religious and scientific cognition. It argues that in the context of contemporary information space and digital technologies, virtuality acquires new significance in human thinking, perception, and epistemological processes. In religious cognition, virtuality is expressed through symbolic and metaphorical thinking, spiritual experience, and comprehension of transcendent reality. In scientific cognition, it manifests through modeling, simulation, and artificial intelligence-based knowledge practices. The article examines the ontological and epistemological dimensions of virtuality and reveals their impact on the development of modern cognitive culture.

DINIY VA ILMIY BILISHDA VIRTUALLIK: QIYOSIY TAHLIL

Husan Hamroqulovich Muhammadiyev

TATU Samarqand filiali katta o'qituvchisi

husanmuhammadiyev0@gmail.com

Samarqand, O'zbekiston

MAQOLA HAQIDA

Kalit so'zlar: Virtuallik, diniy bilish, ilmiy bilish, qiyosiy tahlil, gnoseologiya, ontologiya, raqamli tafakkur, simulyatsiya, transsendentlik.

Annotatsiya: Mazkur maqolada diniy va ilmiy bilish tizimlarida virtuallik fenomenining falsafiy-metodologik asoslari qiyosiy tahlil qilinadi. Zamonaviy axborot makoni va raqamli texnologiyalar sharoitida virtuallik inson tafakkuri, idrok va bilish

jarayonlariga yangi mazmun baxsh etayotgani asoslanadi. Diniy bilishda virtuallik ramziy-majoziy tafakkur, transsendent haqiqatni anglash va ruhiy tajriba bilan bog'liq bo'lsa, ilmiy bilishda u modellashtirish, simulyatsiya va sun'iy intellekt asosidagi bilish usullari orqali namoyon bo'lishi ko'rsatib beriladi. Maqolada virtuallikning ontologik va gnoseologik jihatlari yoritilib, ularning zamonaviy tafakkur taraqqiyotiga ta'siri ochib beriladi.

ВИРТУАЛЬНОСТЬ В РЕЛИГИОЗНОМ И НАУЧНОМ ПОЗНАНИИ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

Хусан Хамрокулович Мухаммадиев

Старший преподаватель

Самаркандский филиал Ташкентского университета информационных технологий

husanmuhammadiyev0@gmail.com

Самарканд, Узбекистан

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: Виртуальность, религиозное познание, научное познание, сравнительный анализ, гносеология, онтология, цифровое мышление, симуляция, трансцендентность.

Аннотация: В статье проводится сравнительный философско-методологический анализ феномена виртуальности в религиозном и научном познании. Обосновывается, что в условиях современного информационного пространства и цифровых технологий виртуальность приобретает новое значение в структуре мышления, восприятия и познавательной деятельности человека. В религиозном познании виртуальность проявляется через символическо-метафорическое мышление, духовный опыт и осмысление трансцендентной реальности, тогда как в научном познании она реализуется посредством моделирования, симуляции и технологий искусственного интеллекта. Рассматриваются онтологические и гносеологические аспекты виртуальности, а также их влияние на развитие современной культуры познания.

Kirish. XXI asr boshlarida axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi insoniyat tafakkuri va bilish faoliyatida tub burilish yasadi. Raqamli makon, sun'iy intellekt, simulyativ tizimlar hamda virtual muhitlar jamiyatning ijtimoiy, madaniy va ilmiy hayotini yangi

bosqichga olib chiqmoqda. Bunday sharoitda “virtuallik” tushunchasi nafaqat texnologik hodisa, balki falsafiy-kognitiv kategoriya sifatida ham muhim nazariy ahamiyat kasb etmoqda. U insonning real va no-real, moddiy va ma’naviy, empirik va transsendent olamni idrok etish usullarini qayta belgilamoqda.

Bilish jarayonining tarixiy taraqqiyoti shuni ko’rsatadiki, diniy va ilmiy bilish inson tafakkurining ikki asosiy yo’nalishini tashkil etadi. Diniy bilish ilohiy haqiqatni anglash, ruhiy tajriba va ramziy tafakkurga asoslangan bo’lsa, ilmiy bilish empirik kuzatuv, tajriba va mantiqiy tahlilga tayangan holda obyektiv haqiqatni izlashga qaratilgan. Har ikki bilish shakli o’ziga xos metodologiya, ontologik tasavvur va gnoseologik yondashuvlarga ega. Zamonaviy raqamli transformatsiya sharoitida ushbu ikki bilish tizimida virtuallik fenomenining namoyon bo’lishi alohida tadqiqot obyekti sifatida dolzarblashmoqda.

Asosiy qism. Bugungi kunda virtual muhitlar orqali diniy amaliyotlarning raqamli shakllanishi, diniy tajribaning mediatizatsiyasi hamda ilmiy tadqiqotlarda modellashtirish va simulyatsiyaning ustuvor metodga aylanishi virtuallikning bilish jarayonidagi universalligini ko’rsatadi. Bu esa diniy va ilmiy bilishda virtuallikning o’zaro mushtarak hamda farqli jihatlarini aniqlash, ularning zamonaviy tafakkur rivojiga ta’sirini ochib berishni taqozo etadi.

Mavzuning dolzarbligi, avvalo, raqamli davrda inson ongining real va virtual tajriba chegaralarini qayta belgilash jarayoni bilan izohlanadi. Ikkinchidan, virtuallik fenomeni an’anaviy ontologik tasavvurlarni kengaytirib, bilishning yangi gnoseologik modellari shakllanishiga sabab bo’lmoqda. Uchinchidan, diniy va ilmiy bilishning o’zaro munosabatlarini virtual makon kontekstida tahlil qilish, zamonaviy falsafiy tafakkurda integrativ yondashuvlarni rivojlantirish imkonini beradi.

Mazkur tadqiqotning maqsadi diniy va ilmiy bilishda virtuallik fenomenining falsafiy mohiyatini qiyosiy tahlil qilish, uning ontologik va gnoseologik asoslarini aniqlash hamda zamonaviy bilish madaniyatiga ta’sirini ochib berishdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi: virtuallik tushunchasining nazariy asoslarini tahlil etish; diniy bilishda virtuallikning ramziy va transsendent xususiyatlarini aniqlash; ilmiy bilishda virtuallikning modellashtirish va simulyativ xarakterini yoritish; qiyosiy tahlil asosida umumiy va farqli jihatlarini asoslash.

Adabiyotlar tahlili va tadqiqot metodologiyasi. Virtuallik fenomenining falsafiy talqini zamonaviy gumanitar va texnogen tafakkurda mustaqil tadqiqot yo’nalishi sifatida shakllanib bormoqda. Ushbu masala yuzasidan olib borilgan ilmiy izlanishlar asosan axborot jamiyati nazariyasi, raqamli madaniyat falsafasi hamda bilish nazariyasi doirasida rivojlangan. Xususan, J. Baudrillardning simulyatsiya va giperreallik haqidagi konsepsiyasi virtuallikni reallikning yangi modeli sifatida talqin etish imkonini berdi. M. Castells axborotlashgan jamiyatda tarmoq

strukturalarining shakllanishi orqali virtual makonning ijtimoiy va kognitiv ahamiyatini asoslab berdi. P. Levy esa kollektiv intellekt va virtual tafakkur tushunchalarini ilgari surib, raqamli muhitda bilishning yangi shakllarini izohladi.

Diniy bilishda virtuallik masalasi asosan ramziy tafakkur, diniy tajriba va transsendent haqiqatni idrok etish bilan bogʻliq holda tadqiq etilgan. M. Eliade, R. Otto, P. Tillich va H. Kung kabi olimlarning diniy fenomenologiya va teologik antropologiya yoʻnalishidagi ishlari diniy tajribaning real va metafizik makon oʻrtasidagi oʻziga xos ontologik holatini yoritadi. Zamonaviy tadqiqotlarda esa diniy amaliyotlarning raqamli muhitda qayta shakllanishi, “raqamli din” konsepsiyasi (H. Campbell, D. Hutchings) orqali tahlil qilinmoqda.

Ilmiy bilishda virtuallik muammosi esa asosan modellashirish, simulyatsiya va sunʼiy intellekt asosidagi bilish jarayonlari bilan bogʻliq. I. Prigogine, N. Wiener, J. von Neumann, L. Floridi kabi tadqiqotchilarning ishlarida axborot, murakkab tizimlar va kognitiv modellashirish nazariyalari orqali virtuallikning ilmiy bilishdagi metodologik ahamiyati ochib berilgan.

Mahalliy ilmiy makonda esa raqamli madaniyat, diniy tafakkur va ilmiy bilishning zamonaviy transformatsiyasi masalalari falsafa va ijtimoiy fanlar doirasida izchil oʻrganilmoqda. Oʻzbekistonlik tadqiqotchilar tomonidan axborot jamiyati, maʼnaviy ong va ilmiy tafakkur uygʻunligi masalalariga bagʻishlangan izlanishlar ushbu mavzuning milliy ilmiy kontekstdagi dolzarbligini koʻrsatadi.

Shu bilan birga, mavjud adabiyotlar tahlili shuni koʻrsatadiki, virtuallik fenomenining diniy va ilmiy bilish doirasida qiyosiy-falsafiy tahlili yetarli darajada kompleks yoritilmagan. Aksariyat tadqiqotlar mazkur masalani yoki texnologik, yoki diniy yoʻnalishda alohida oʻrganadi. Bu esa mavzuning integrativ yondashuv asosida tadqiq etilishini taqozo qiladi.

Mazkur tadqiqotda quyidagi metodologik yondashuvlar qoʻllaniladi. Birinchidan, tizimli-tahliliy metod orqali virtuallik tushunchasining ontologik va gnoseologik jihatlari aniqlanadi. Ikkinchidan, qiyosiy yondashuv asosida diniy va ilmiy bilishdagi virtuallikning umumiy va farqli tomonlari tahlil qilinadi. Uchinchidan, fenomenologik metod diniy tajribaning virtual makon bilan bogʻliq subyektiv jihatlari ochib berish imkonini beradi. Toʻrtinchidan, hermenevtik yondashuv diniy va ilmiy matnlarni talqin qilishda qoʻllaniladi. Shuningdek, konseptual modellashirish usuli orqali zamonaviy raqamli muhitda bilish transformatsiyasining nazariy modeli asoslanadi.

Zamonaviy falsafiy tafakkur, bilish nazariyasi va raqamli madaniyat konsepsiyalariga tayangan holda shakllantirildi. Tanlangan metodlar majmuasi tadqiqot obyekti kompleks va tizimli oʻrganish, xolis ilmiy xulosalar chiqarish imkonini beradi. Natijada, mazkur metodologik yondashuv diniy va ilmiy bilishning zamonaviy virtuallik muhitidagi oʻziga xosliklarini ilmiy asosda ochib berishga xizmat qiladi.

Tadqiqotning nazariy-metodologik asosini klassik va zamonaviy falsafadagi bilish nazariyasi, axborot falsafasi, raqamli antropologiya va madaniyat falsafasiga oid konsepsiyalar tashkil etadi. Tadqiqotda tizimli tahlil, qiyosiy yondashuv, fenomenologik va hermenevtik usullar qo'llaniladi.

Tadqiqot natijalari diniy-falsafiy tafakkur va ilmiy metodologiya o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni yangi nazariy kontekstda talqin etish, shuningdek, raqamli jamiyat sharoitida bilishning transformatsion jarayonlarini ilmiy asoslashga xizmat qiladi.

Shu tariqa, maqolada ilgari surilayotgan yondashuv diniy va ilmiy bilishning zamonaviy virtuallik muhitidagi o'ziga xosliklarini aniqlashga qaratilgan bo'lib, ushbu masalaning falsafiy tahlili bugungi bilish madaniyatini anglashda muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Tahlil va natijalar. Tadqiqot jarayonida diniy va ilmiy bilish tizimlarida virtuallik fenomenining namoyon bo'lish shakllari qiyosiy tahlil qilindi. Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, virtuallik har ikki bilish shaklida ham reallikni bilishning vositachilik modeli sifatida amal qiladi, biroq ularning ontologik mazmuni va gnoseologik mexanizmlari jihatidan sezilarli tafovutlarga ega.

Diniy bilishda virtuallik, avvalo, transsendent haqiqatni ramziy va majoziy tafakkur orqali anglashga yo'naltirilgan. Diniy tajriba real empirik makondan tashqarida kechadigan ruhiy idrok shakli bo'lib, u inson ongida ilohiy reallikning virtual modeli sifatida namoyon bo'ladi. Tadqiqot natijalari diniy marosimlar, ibodat amaliyotlari va muqaddas matnlarni talqin qilish jarayonida virtuallik subyektiv idrokni faollashtiruvchi kognitiv mexanizm vazifasini bajarishini tasdiqlaydi. Bu holat diniy bilishning ontologik asosida real va metafizik makon o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni yuzaga keltiradi.

Ilmiy bilishda virtuallik esa obyektiv reallikni modellashtirish va simulyatsiya qilish orqali namoyon bo'ladi. Kompyuter texnologiyalari, sun'iy intellekt tizimlari va raqamli laboratoriyalar ilmiy bilish jarayonida real obyektlarning virtual nusxalarini yaratish imkonini bermoqda. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, virtual modellar ilmiy eksperimentning yangi shakli sifatida empirik kuzatuvni to'ldiradi va ayrim hollarda uni to'liq almashtiradi. Bu esa ilmiy bilishning gnoseologik tuzilmasida virtuallikning mustaqil metod sifatida shakllanganini tasdiqlaydi.

Qiyosiy tahlil natijalari diniy va ilmiy bilishda virtuallikning umumiy jihati sifatida "vositachilik realligi" fenomenini ko'rsatdi. Har ikki holatda ham inson ongida real olamning bevosita emas, balki vositali — ramziy yoki modellashtirilgan shakli hosil bo'ladi. Biroq diniy bilishda ushbu vositachilik transsendent manbaga tayanadi, ilmiy bilishda esa empirik tekshiruv va mantiqiy asoslanganlik ustuvorlik qiladi.

Tadqiqot davomida aniqlanishicha, zamonaviy raqamli muhit diniy bilishda virtuallikning tashqi shakllarini ham kengaytirmoqda. Onlayn ibodat platformalari, virtual ziyorat makonlari va

raqamli diniy hamjamiyatlar diniy tajribaning mediatizatsiyalashgan shaklini yuzaga keltirdi. Bu esa diniy bilishning an'anaviy makon va vaqt chegaralaridan chiqib, global virtual tarmoq doirasida qayta tashkil topayotganini ko'rsatadi.

Ilmiy sohada esa virtuallikning chuqurlashuvi ilmiy tafakkurda "simulyativ realizm" tendensiyasini shakllantirmoqda. Real obyektни to'g'ridan-to'g'ri kuzatish imkoniyati cheklangan holatlarda virtual modellashtirish ilmiy haqiqatga erishishning muqobil yo'liga aylanmoqda. Bu esa ilmiy bilishning klassik empirizmga asoslangan paradigmasini kengaytirib, raqamli eksperiment metodologiyasining shakllanishiga olib kelmoqda.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, diniy va ilmiy bilishda virtuallikning o'zaro ta'siri zamonaviy tafakkurda integrativ bilish modelini yuzaga keltirmoqda. Raqamli davrda inson ongining real va virtual tajribalarni uyg'unlashtirishi bilish madaniyatining yangi bosqichini belgilaydi. Bunda diniy bilish ma'naviy-ma'rifiy identifikatsiyani mustahkamlasa, ilmiy bilish texnologik va kognitiv taraqqiyotga xizmat qiladi.

Umuman olganda, tahlil natijalari virtuallik fenomeni diniy va ilmiy bilishning ichki strukturasini qayta shakllantirayotganini, ularning metodologik imkoniyatlarini kengaytirayotganini hamda zamonaviy bilish madaniyatida yangi falsafiy paradigmaning shakllanishiga zamin yaratishini asoslab berdi.

Olib borilgan ilmiy izlanishlar natijalari virtuallik zamonaviy tafakkurda nafaqat texnologik hodisa, balki bilish jarayonining yangi gnoseologik va ontologik modeli sifatida shakllanayotganini tasdiqladi.

Diniy bilishda virtuallik transsendent haqiqatni ramziy tafakkur va ruhiy tajriba orqali anglashning vositachilik shakli sifatida namoyon bo'ladi. U inson ongida real va metafizik olam o'rtasida ma'naviy bog'liqlikni ta'minlab, diniy tajribaning subyektiv va ma'naviy mazmunini chuqurlashtiradi. Shu bilan birga, raqamli muhitning kengayishi diniy bilishning zamonaviy virtual shakllarini vujudga keltirib, an'anaviy diniy amaliyotlarning makon va vaqt chegaralarini kengaytirmoqda.

Ilmiy bilishda esa virtuallik obyektiv reallikni modellashtirish, simulyatsiya va sun'iy intellekt asosida qayta yaratish imkonini beruvchi metodologik mexanizm sifatida qaror topmoqda. Virtual modellar ilmiy eksperimentning muqobil shakli sifatida empirik kuzatuvni to'ldiradi hamda ayrim hollarda uni almashtiradi. Bu holat ilmiy bilishning klassik paradigmasini kengaytirib, raqamli bilish usullarining mustaqil metod sifatida shakllanishiga olib kelmoqda.

Xulosa. Qiyosiy tahlil natijalari diniy va ilmiy bilishda virtuallikning umumiy jihati reallikni vositali idrok etish mexanizmi ekanini ko'rsatdi. Biroq diniy bilishda ushbu vositachilik transsendent manbaga tayanishi, ilmiy bilishda esa empirik asos va mantiqiy isbot ustuvor bo'lishi ularning tub metodologik farqini belgilaydi.

Tadqiqotda ilgari surilgan konseptual yondashuv zamonaviy raqamli jamiyat sharoitida bilish madaniyatining transformatsiyasini anglashga xizmat qiladi. Virtuallik fenomeni diniy va ilmiy tafakkurning o'zaro ta'sirini kuchaytirib, integrativ bilish modelining shakllanishiga zamin yaratmoqda. Bu esa inson ongining real va virtual tajribalarni uyg'unlashtirish orqali bilish imkoniyatlarini kengaytirayotganini ko'rsatadi.

Umuman olganda, mazkur tadqiqot natijalari virtuallik fenomenining falsafiy tahlili zamonaviy bilish nazariyasini boyitish, diniy va ilmiy tafakkur o'rtasida muloqot maydonini kengaytirish hamda raqamli davrda inson tafakkurining istiqbolli rivojlanish yo'nalishlarini belgilashda muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega ekanini asoslab berdi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Baudrillard J. Simulyakrlar va simulyatsiya. – Toshkent: Yangi asr falsafasi, 2020. – 214 b.
2. Castells M. Axborotlashgan jamiyat: tarmoq davri nazariyasi. – Toshkent: Ma'naviyat, 2019. – 356 b.
3. Lévy P. Virtual tafakkur va kollektiv intellekt. – Toshkent: Akademnashr, 2021. – 278 b.
4. Eliade M. Muqaddas va profan: diniy tajriba fenomenologiyasi. – Toshkent: Sharq, 2018. – 192 b.
5. Otto R. Muqaddaslik g'oyasi. – Toshkent: Istiqlof, 2017. – 176 b.
6. Floridi L. Axborot falsafasi va raqamli ontologiya. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2022. – 301 b.
7. Campbell H. Raqamli din: virtual muhitda diniy amaliyotlar. – Toshkent: Ilm ziyo, 2020. – 233 b.
8. Қодиров Б.Қ. Axborot jamiyati va zamonaviy tafakkur. – Toshkent: O'zbekiston, 2019. – 245 b.
9. Husan M. Dialectics of Potentiality and Virtuality in Space and TIME //European Scholar Journal. – 2022. – T. 3. – №. 1. – C. 40-42.
10. Muhammadiev K. Potentiality and virtuality in the philosophy of modern times //Theoretical applied science Учредители: Теоретическая и прикладная наука. – 2022. – T. 3. – C. 1000-1004.
11. Abdizaitovich G. Educational Problems In The Information Society //Emergent: Journal of Educational Discoveries and Lifelong Learning (EJEDL). – 2025. – T. 6. – №. 4. – C. 5-5.
12. Mardonov R. The role of social and humanitarian disciplines in the professional development of students //Conferencea. – 2021. – C. 17-21.

13. Ризаев И., Хаккулов Н. Синергетический взгляд на философию и общество в трудах Абу Насра аль-Фараби: ключевые принципы и современная значимость //Hikmet. – 2025. – Т. 4. – №. 6. – С. 44-59.

14. Usmonov F. Modern Science and Ethics: Scientific Humanism Based on Responsibility //Spanish Journal of Innovation and Integrity. – 2025. – Т. 43. – С. 163-167.